

## بررسی مضامین و عناصر شیعی در امامزاده یحیی ورامین

بیتا سودایی

دانشیار گروه باستان شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی ورامین، تهران، ایران

[bitasodaei@yahoo.com](mailto:bitasodaei@yahoo.com)

( تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۳ )

### چکیده :

دین و باورهای مذهبی در شکل گیری معماری اسلامی و تزئینات آن نقش بسزایی دارند با پیدایش و تکامل فرقه های اسلامی در تاریخ ایران، شاهد شکل گیری معماری آرامگاهی از جمله امام زاده ها در مناطق مختلف هستیم. این نوع بناها در ایران نسبت به دیگر کشورهای اسلامی بیشتر مشاهده می شود. امامزاده ها نقشی فراتر از کارکرد مقبره داشته اند و از نظر معنا شناختی و کالبدی اهمیت بسیاری دارند. امامزاده یحیی یکی از امکان مذهبی ورامین است که قدمت آن به قرن هشتم هجری برمی گردد. هدف این پژوهش مطالعه عناصر وابسته به معماری در امامزاده یحیی به منظور بررسی تفکرات شیعه و عوامل اجتماعی و حوادث تاریخی موثر در شکل گیری این آرایه هاست. پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی با رویکرد تاریخی به بررسی اسناد کتابخانه ای و مطالعات میدانی به گردآوری داده ها پرداخته است. نتایج نشان می دهد با گسترش تشیع در ایران گونه خاصی از معماری آرامگاهی به نام امامزاده ها شکل می گیرند که از طراحی تا تزئینات تحت تاثیر مذهب تشیع قرار داشته اند. تفکرات شیعی بیشتر در آرایه های خوشنویسی قابل مشاهده هستند که نشان دهنده ی تاکید حکومت وقت بر مذهب رایج است.

واژگان کلیدی: معماری، نماد، شیعه، آرامگاه، امامزاده یحیی

## مقدمه:

این منطقه شیعیان در اکثریت بودند. از اینرو بررسی بناهای این دوره در ورامین منبع مهمی برای بررسی مضامین شیعه در معماری اسلامی ایران بشمار می آید. هدف این پژوهش بررسی نقش شیعه در معماری امامزاده ها به منظور نشان دادن بستر جامعه در شکل گیری آرایه های هنری است.

سوالات پژوهش عبارت است از ۱- شعائر شیعی بکار رفته در امامزاده یحیی کدام اند؟ ۲- حوادث تاریخی و بستر اجتماعی در قرن ششم و هفتم هجری در شکل گیری نمادهای شیعه در بقاع متبرکه نقش داشته اند؟

## روش تحقیق:

روش تحقیق به کار رفته در این پژوهش توصیفی تحلیلی است که با روش کتابخانه ای- میدانی و رویکرد تاریخی انجام شده است. بدین ترتیب در ابتدا به حوادث تاریخی پرداخته شده و سپس از آرایه های تزئینی بنای امامزاده یحیی ورامین تصویر تهیه گردید و در انتها با روش کتابخانه ای به بررسی و تحلیل بر اساس موضوع پرداخته شده است.

## پیشینه تحقیق:

پژوهش های انجام شده در مضامین شیعه در هنر و معماری اسلامی عبارتند از: شایسته فر (۱۳۸۴) در کتاب هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان صفویان به بررسی محتوایی و بحث های نظری در

بشر همواره از دیر زمان از معماری برای بیان اندیشه و نیازهای درونی خویش استفاده کرده است و بدین وسیله تلاش کرده تا درون مایه های فکری و فرهنگی خود را به معرض نمایش بگذارد. یکی از عوامل موثر در شکل گیری معماری در جوامع باورها و اعتقادات مذهبی حاکم بر جامعه است. با ورود اسلام به ایران، هنر و معماری ایرانی تحت تاثیر مفاهیم اسلامی با تغییراتی مواجه می گردد و سبک و هنر جدیدی تحت عنوان هنر اسلامی بوجود می آید. یکی از سازه های معماری در دوران اسلامی ساخت بناهای آرامگاهی است که بر اساس شخصیت تدفین شده به مقابر غیر مذهبی و مقابر مذهبی تقسیم می شوند. مقابر مذهبی تحت عنوان بقاع متبرکه و امامزاده پس از مسجد بیشتر از هر نوع بنای دیگری در شهرها مورد توجه قرار گرفته است. بدین ترتیب امامزاده سازی در بطن جامعه و فرهنگ ایرانی ریشه دوانده و کمتر شهریست که سهمی از چنین بناها نداشته باشد. امامزاده در عرف تشیع به مزار و محل دفن فرزندان و نوادگان ائمه اطهار گفته می شود. ورامین یکی از شهرهای تاریخی ایران است که در دوره اسلامی در زمان ایلخانان مغول بدنبال ضعیف شدن ری بر اثر درگیری های فرقه ای و مذهبی شاهد شکوفایی این شهر می باشیم و بناهای متعددی در این دوره در ورامین برپا می شود که از مهم ترین آنها می توان مسجد جامع ورامین، آرامگاه علاالدوله و امامزاده یحیی را نام برد. بنا بر منابع مکتوب در قرن ششم در

امامزاده یحیی ورامین و عوامل شکل‌گیری آن پرداخته است.

### نقش شیعه در شکل‌گیری معماری آرامگاهی

نفوذ شیعه در ایران سیر تدریجی داشته و با کندی پیش رفته است. با بررسی حوادث تاریخی در ارتباط با گرایش‌های شیعی می‌توان برای گسترش شیعه چند مرحله را در نظر گرفت که عبارتند از ۱- گسترش شیعه در موالی ایران و عراق ۲- نفوذ شیعه در برخی از مناطق مرکزی ایران مانند قم، ۳- توسعه گرایش‌های شیعه با روی کار آمدن بنی عباس، ۴- فتح طبرستان به دست علویان، ۵- تشکیل حکومت شیعه توسط آل بویه ۶- گسترش شیعه بعد از حمله مغول تا دوره صفویه (جعفریان، ۱۳۶۹: ۱۱). بدینگونه پس از پایان یافتن فرمانروایی ساسانیان به دست نیروهای اعراب مسلمان، روزگار تازه‌ای برای ایرانیان آغاز شد. نمایندگان بنی امیه به بهانه برتری اعراب، به تحقیر ایرانیان پرداختند. آنها مردمان سرزمین مغلوب را موالی (بندگان) و عجم (گنگ) می‌نامیدند و موالی نمی‌توانستند در روزهای نخستین مسلمان شدن در صف اول نماز جماعت بایستند (نرشخی، ۶۷). موالی می‌کوشیدند از این وضع تحقیرآمیز رهایی یابند و حقوق مساوی با اعراب به دست آورند. بنابراین به شیعیان پیوستند زیرا شیعیان حصول این مقصود را به ایشان نوید داده بودند (مشکور، ۱۳۶۲: ۵۴-۴۰). نخستین جنبش را ابو مسلم در خراسان به منظور برانداختن بنی امیه و از بین بردن سیاست

زمینه‌ی هنر اسلامی - ایرانی در دو دوره تاریخی ذکر شده پرداخته است. حسینی و فراشی ابرقویی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای تحت عنوان تحلیل جنبه‌های نمادین شیعی در تزئینات مسجد جامع یزد به بررسی نمادها در عناصر وابسته به معماری پرداخته‌اند و نقوش نمادین را در شمسه، ستاره و محراب جستجو کرده‌اند و در نهایت بیان می‌کنند این نقوش از این جهت دارای اهمیت است که علیرغم استقرار حکومت مرکزی سنی مذهب طی دوران حکومت ایلخانی و تیموری شاهد تفکرات شیعه می‌باشیم. آقا داودی و زکریایی کرمانی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان "تحلیل نشانه‌های شیعی بازتاب یافته در تزئینات مکتوب و منقوش مدارس نیم آورد و چهار باغ اصفهان" بر اساس نمادشناسی به تزئینات وابسته به معماری پرداخته است و بیان می‌کنند بیشترین نمادهای شیعی در کتیبه‌ها نشان داده شده است. عابدین پور و سمایی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان بررسی نظری مفهوم هنر شیعی با تاکید بر مطالعه رویکردهای شیعی در معماری عصر تیموری به سیاست تسامح گرایانه صاحب‌منصبان تیموری پرداخته‌اند و به چگونگی شکل‌گیری این هنر در آثار معماری پرداخته‌اند سودایی و خانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای تحت عنوان آرایه‌های نمادین شیعی در مسجد جامع ورامین به چگونگی تغییرات در شیوه اجرا تزئینات وابسته به معماری پرداخته‌اند. در این پژوهش به بررسی نمادهای شیعی بکار رفته در

عربی محض و وارد کردن عنصر ایرانی در دستگاه حکومتی و ایجاد نفوذ اجتماعی ایرانیان (صفا، ۱۳۶۲: ۳۰) به راه انداخت که توانست خلافت را از امویان به عباسیان برساند و با انتقال پایتخت از دمشق به بغداد بسیاری از بزرگان ایرانی در دربار عباسیان به کار گرفته شدند و به ایرانیان روی خوش نشان داده شد. از نیمه دوم قرن سوم که خلافت عباسی ناکار آمد شد، تعدادی از حکومت های محلی مانند صفاریان در سیستان، سامانیان در خراسان و ماوراء النهر قدرتمند شدند. سامانیان از پیروان سر سخت مذهب حنفی بودند و بدین وسیله با دستگاه خلافت ارتباط بهتری داشتند (اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۸۴). در زمان غزنویان به خصوص در دوره سلطان محمود غزنوی آزار و اذیت معتزله و شیعه آغاز شد و درگیری بین شیعه و سنی امری عادی یه شمار می آمد (همان، ۲۳۶). در اوائل قرن چهارم هجری حاشیه جنوبی دریای خزر تحت فرمانروایی پادشاهان زندیه طبرستان و امرای متعدد محلی بود و ایرانیان مناطق جنوبی تحت حکومت ولایت عباسی به سر می بردند و پیوسته خواهان آن بودند که خلافت عباسی را از بین ببرند. در این مدت آل بویه با مذهب شیعه موفق گردید که مرکز و جنوب ایران را از دست عباسیان خارج کند و برای اولین بار در تاریخ اسلام این نواحی از استیلای متمرکز بغداد رها شد و تحت فرمانروایی دودمانی ایرانی متحد گردید. در ابتدا به دلیل پراکندگی ولایات تحت سلطه شان فاقد همبستگی بودند اما در میانه قرن چهارم استقرار

وحدت در زمان حکومت رکن الدوله و عضدالدوله ایجاد شد. در زمان او قم به مرکز کلام شیعه تبدیل گردید (فرای، ۱۳۶۳: ۲۱۷ و ۲۴۸). در این دوره شاهد پیدایش زیارتگاه ها و آرامگاه مذهبی هستیم (اشپولر، ۱۳۷۳: ۳۳۰). از قرن اول تا قرن سوم هجری، هیچ نوع بنای آرامگاهی در ایران که بتوان تاریخ معینی را به آن نسبت داد باقی نمانده است (غروی، ۱۳۷۶: ۹۹). از قرن چهارم به بعد، شاهد ظهور و گسترش بناهای آرامگاهی در نقاط مختلف هستیم که علت آن می تواند شکل گیری و حکومت های محلی شیعی مذهب باشد. بناهای آرامگاهی به دو دسته تقسیم می شوند که عبارتند از ۱- مقابر غیر مذهبی ۲- مقابر مذهبی، بناهای آرامگاهی اولیه بیشتر بناهای غیر مذهبی هستند. و از لحاظ ریخت شناسی شامل دوگروه هستند ۱- مقابر با نقشه مربع و گنبد دار (براند، ۱۳۷۴: ۸۱) که دارای شبستان مربع شکل گنبد دار دارند که معرف سبک ابتدایی آرامگاه های اولیه در ایران است و نمونه آن را در مقبره امیر اسماعیل سامانی در بخارا (۲۹۷-۳۳۱ ه.ق) و مقبره برجی شکل گنبد قابوس در گنبد (۳۹۷ ه.ق) مشاهده می شود (دونالد، ۱۳۶۵: ص ۳۸). ۲- مقابر برجی شکل، با پلان مدور یا چند وجهی که دارای شبستان گنبددار هستند. این مقبره ها در اواخر قرن چهارم و اوائل قرن پنجم رایج می شوند. اختلاف میان عرض و ارتفاع آنها معمولا به نسبت ۱/۵: ۳ تا ۱/۵: ۵ است (براند، ۱۳۶۶: ۳۱). با سرکار آمدن سلجوقیان در شرق ایران و تجدید حیات بخشی از قدرت خلفا در بغداد،

از مقابر شاخص تری برخوردار بوده اند (حسینی، ۱۳۸۹: ۵۷). بعد از سلجوقیان، و شکست خوارزمشاهیان در سال ۶۱۶ ه.ق در برابر مغولان به سرکردگی چنگیز یکی از نقاط تاریک تاریخ ایران رقم خورد. بعد از مرگ چنگیز، جانشینش هولاکو در سال ۶۵۶ ه.ق بعد از قتل آخرین خلیفه عباسی و انقراض سلسله در بغداد زمینه را برای رهایی ایران از سلطه اعراب فراهم ساخت و سلسله ایلخانان را تاسیس کرد. از آن زمان به بعد با قدرت و تسلط حکومت مرکزی و برقراری ثبات نسبی، روابط سرزمین های اسلامی با چین رو به افزایش رفت و تاثیر آن در معماری چینی یکی شکل گنبدها و دیگری استعمال رنگ آبی شفاف در کاشی کاری و پوشاندن خارج گنبدها از کاشی های کبود براق است که از دور شبیه شکل چادرها یا یورت های مخصوص ایلات را دارد (اقبال آشتیانی، ۱۳۵۴: ۵۶۵). در زمان غلبه مغولان بیشتر ایرانیان سنی مذهب بودند و با از میان برداشته شدن خلافت عباسیان، مذهب تسنن برای نخستین بار از کلیه ی جنبه های قدرت سیاسی محروم شد که امتیازی برای تشیع بشمار می آمد. از سوی دیگر حضور دو وزیر برجسته و نماینده اندیشه شیعی یعنی خواجه نصیر الدین طوسی و شاگردش علامه حلی به گسترش این مذهب در این دوره کمک کرد. اولین ایلخان مغول که مسلمان شد و بر تاریخ ایران تاثیر گذاشت غازان خان بود که نام محمود را برگزید. او به زیارت اماکن مقدس شیعه در عراق رفت. سپس جانشینش الجایتو

گسترش تسنن رو به پیشرفت گذاشت. از اقدامات مهم این دوره می توان به جنبش مدرسه سازی تحت عنوان نظامیه اشاره کرد که به دستور نظام الملک برای آموزش دینی به ویژه فقه شافعی و اشعری و فقه حنبلی تاسیس شد (بویل، ۱۳۶۶: ۴۳). از اقدامات دیگر این دوره با وجود حکومت سنی مذهب، ساخت آرامگاه برای بزرگان شیعی رشد چشمگیری می یابد (کونل، ۱۳۵۵: ۹۵). در دوره سلجوقیان ساخت آرامگاه ها گسترش یافت. دو عامل مهم توسعه و گسترش این نوع بناها را می توان گسترش تصوف و عرفان اسلامی و تلاش تصوف برای منسوب خود به یکی از اولیا و دیگری محبت و اخلاص نسبت به امامزادگان و امامان و اعتقاد به رستگاری از طریق شفاعت یک قدیس دانست (شایسته فر، ۱۳۹۰: ۲۲). در بعضی از شهرها، آرامگاه ها مکانی برای تجمع و تمرکز روحی افراد شدند (اتینگهاوزن؛ ۱۳۷۵: ۳۸۲، ارجح، ۱۳۸۴: ۶۲۰-۷۲۷، دونالد، ۱۳۶۵: ۳۴). بنابراین می توان بیان کرد گرایش های عرفانی و گرایش های شیعی در ساخت مقابر و بقاع مذهبی این دوره موثر بوده است. از نمونه این آرامگاه می توان به گنبد علویان در همدان اشاره کرد. در این دوره ساخت آرامگاه ها به همان دو فرم برجی شکل و چهارگوش گنبد دار است که غالباً با پلان چند ضلعی پیشرفت هایی بدست آورد (بلر، ۱۳۸۲: ۱۲). نکته مهم در رابطه با این ابنیه، ارتباط ویژگی های ساختاری و تزئینی آنها با فرد متوفی است، بدین معنا که افراد عادی از مقابر ساده و افراد مطرح جامعه

مجموعه های آرامگاهی با هدف ایجاد محیطی مناسب برای تعلیم آموزه های دینی و فضای معنوی برای زائرین بوده است. همچنین ایجاد و تکمیل سلسله مراتب برای رسیدن به ضریح که ریشه در اعتقادات به سلسله مراتب عالم مثال و بهشت که خاص شیعیان است همواره مورد توجه بوده است. دقت در رعایت سلسله مراتب فضایی در اکثر بناهای مذهبی دوره صفوی قابل مشاهده است. در این دوره طرح معماری امام زادگان عبارت بود از پلان های چهار و هشت ضلعی، ایوان و رواق که در گذشته نیز مورد استفاده قرار می گرفت (صاحب محمدیان، ۱۳۸۶). در این پژوهش به بررسی معماری امامزاده یحیی پرداخته شده است که از بناهایی آرامگاهی ورامین است که متعلق به ۷۰۷ ه.ق است

#### تاریخچه و معماری امامزاده یحیی ورامین

امامزاده یحیی در محله معروف به "کهنه گل" در جنوب شرقی ورامین و در نزدیکی مسجد جامع واقع شده است (عقابی، ۱۳۷۸: ۲۲۲) (تصویر ۱). ابوالفرج اصفهانی در مورد نسب امامزاده یحیی آورده است: یحیی بن علی بن ابراهیم عبدالرحمن بن قاسم بن حسن بن زید (بن ابی محمد الحسن)، مادرش دختر عبدالله بن محمد بن عبدالله بن جعفر بن ابی طالب است که یاران حاکم شهر ری در یکی از روستاهای ری او را به قتل رساندند (اصفهانی، ۱۳۸۰: ۶۲۴). بنای کنونی امامزاده شامل دو بخش متاخر و متقدم است که در یک گورستان قدیمی واقع شده است.

که ابتدا مسیحی بود اما بعد ها مسلمان شد و مذهب سنی حنفی را پذیرفت ولی با تشویق علامه حلی شیعه شد (بوویل، ۱۳۶۶: ۵۱۲ و ۵۱۵). او اولین کسی بود که حاکمیت شیعه را به صورت رسمی در دوره ایلخانان تثبیت کرد (Momen, 1985). پس از آن، مغولان خود را با سنت ها و عقاید اسلامی منطبق کردند و با کمک هنر در کسب پایگاه فرهنگی برای مشروعیت بخشیدن به حکومت شان سعی فراوان نمودند. رد پای عناصر شیعی را در محتوای کتیبه های مساجد و آرامگاه ها می توان جستجو کرد. با بررسی فرم مقابر دوره ایلخانی، چه از جهت پلان و چه از جهت گنبد، نقطه اوج آرامگاه سازی در ایران است شکل آرامگاه ها در این دوره مکعب شکل با گنبد فاخر بودند که به سبک آذری معرف است. با روی کار آمدن حکومت صفویه در ایران و رسمی شدن مذهب شیعه، هنر و معماری زبان بیان مفاهیم و تعالیم دین اسلام و بخصوص مذهب شیعه شد. در این دوران حکام صفوی در جهت اهداف سیاسی خود ساخت امامزاده ها را گسترش دادند که در نتیجه به گونه ای شاخص در معماری شیعیان تبدیل شدند و به معماری امامزاده ای معروف شدند. از نظر ریخت شناسی آرامگاه های برجی شکل و چهارگوش گنبد دار در این دوره دچار نوعی انحطاط شد (برند، ۱۳۶۶، ۳۵). به علت ارج و منزلتی که حکام صفوی برای امامان قائل بودند آرامگاه ها از نظر ساختار معماری متناسب با آداب زیارت که معمول و شناخته شده امروز است، بوجود آمدند. از سویی گسترش

نمای خارجی دیوار وجود فرو رفتگی روی نمای خارجی گنبد از خصوصیات ابنیه دوران مغول است که به خوبی در این بنا مشاهده می‌شود.

### آرایه های امامزاده یحیی

در زمینه تزئینات دو دیدگاه وجود دارد یکی مبتنی بر عملکرد ظاهری و دیگری بر اساس عملکرد معنایی و محتوایی است. گروه اول معتقدند که تزئینات صرفاً یک پوشش ظاهری و فاقد هرگونه معنا و مفهوم دینی و فرهنگی است که فقط برای پوشاندن سطوح زمخت زیرین به کار می‌رود. در مقابل این دیدگاه بورکهای معتقد است این نقوش ماهیتی غیر تاریخی، عرفانی و متفکرانه دارند. از این منظر تزئینات فقط پوشش ظاهری نیست بلکه دارای سطوح مختلف با معنای نمادین و متعالی است (ملکی نژاد: ۱۳۸۷: ۴). در این میان، اولگ گرابار نظر متفاوتی دارد. از نظر او زینت متشکل از تعدادی واسطه میان شی از یک سو و ناظر از سوی دیگر است. آرایه ها صافی هایی اند که پیام ها و نمادها و حتی شاید لذاذ خودآگاهانه یا ناخودآگاه از طریق آن ها منتقل می‌شود. تا ارتباط با مخاطب به بهترین نحو برقرار شود (Grabar, 1992: 39). کاربرد آرایه ها در بناهای اسلامی از همان نخستین نمونه های تاریخی مرسوم شد و به تدریج گسترش یافت. تزئینات برگرفته از روح اسلام و آداب معنوی، به صورت یکپارچه، کلیتی خوانا را برای فضا به وجود آورد، چنان که با نظم و تعادل و آرایشی قابل فهم نه تنها آشفستگی به

الحاقت جدید شامل دو ایوان شمالی و جنوبی و ده غرفه در اضلاع شرقی و غربی است. ورودی بنای اصلی متقدم از ایوان شمالی است پلان بنا از خارج مربع و در داخل هشت ضلعی است (دیماندا، ۱۳۶۵: ۱۹۰). سبک معماری آرامگاه شبیه مسجد ورامین است (نصویر ۲).

گنبد بنا مشابه مسجد جامع یک پوسته و پله ای است. دیواره های خارجی بنا، توسط یک سلسله اتاق های کوتاه متعلق به دوره های بعد محصور شده است. دیولافوا در سال ۱۸۸۱م از این محل دیدن کرده و معتقد است مقبره برجی هشت گوش که اکنون از بین رفته به دوره قبل از سلجوقی تعلق داشته و طرح های آجری و فاقد تزئین کاشی و سفال بوده است. در طرح او از بنا، مسجدی را با تاق نماهای در امتداد یک صحن باریک را نشان می دهد که به دوره سلجوقی نسبت می دهد و امامزاده را متعلق به دوران مغول می داند (تصویر ۳). این بنا به شماره ۱۹۹ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است (عقابی، ۱۳۷۸: ۲۲۲). همانگونه که ذکر شد ساختمان از خارج، مربع و از داخل هشت گوش است که در گوشه و زوایا طاقچه دارد. دیوار محراب در دوره های بعد با آجر کاری پر شده است. ازاره اطاق تا ۱/۸۵ متری کف بدون تزئینات است ولی در ناحیه میانی دیوار و طاق، کتیبه گچی و گچبری های عالی و مقرنس مشاهده می شود (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۰). استفاده از طاقچه های عمیق گوشه ای، تقسیم ازاره دیوار نزدیک کف به چند باریکه، تویی های ته آجری

مانده محراب است (تصویر ۵) در بالای ازاره، کتیبه ای گچی با خط ثلث بنایی مشاهده می شود که در انتها آن تاریخ ۷۰۷ ه.ق ذکر شده است. گچبری ها همچنین در داخل سه کنج ها مشاهده می شود که به صورت رنگی اجرا شده اند (تصویر ۶). در داخل گنبد نیز چهار دایره گچ بری مشاهده می شود که درون هر کدام از آنها اسامی "محمد"، "علی"، "حسن"، و "حسین"، به چشم می خورد. در بعضی از قسمت ها گچ بری ها از بین رفته اند ولی در حاشیه ها هنوز باقی مانده است. گچ بری های برجسته با خط ثلث اجرا شده اند. بیشترین آرایه های استفاده شده در امامزاده یحیی نقوش گیاهی است. آرایه های گیاهی تداعی بخش بهشت است و مردمان اقلیم گرم و خشک نظیر ورامین بیشتر علاقمند به استفاده از نقوش گیاهی و عناصر بصری الهام گرفته از طبیعت هستند تا از این طریق طبیعت خشک و یکنواخت خود را با روح لطیف و زیبای گل ها و گیاهان انتزاعی در هم آمیخته و جلوه ای از زیبایی بیکران الهی را در بیننده منعکس نماید (شایسته فر، ۱۳۹۰: ۹۹). در امامزاده یحیی بیشتر گچ بری ها با نقوش گیاهی آراسته شده اند (تصویر ۷).

#### نقوش گیاهی:

نقوش گیاهی بکار رفته در تزئینات امامزاده یحیی شامل نقوش اسلیمی و ختایی است. از نقوش اسلیمی بیشتر در سه کنج ها استفاده شده است. در اکثر نمونه ها در حدفاصل نقوش هندسی با نقوش اسلیمی

روح مخاطب القا نمی کند بلکه موجب آرامش روحی او می شود. از طرفی به عنوان نماد و نشانه های سمبلیک حائز اهمیت است. به عنوان مثال کتیبه ها، خط نگاره ها، نقوش هندسی و گره چینی نماد عدل خداوند و اصل تعادل، نقوش اسلیمی و منحنی نماد سیر از درون به برون و محبت خداوند است (یحیی پور، ۱۳۹۰: ۳۲۷). شیوه بررسی آرایه ها در امام زاده ها می تواند بر اساس موضوع و محتوا نقوش ( گیاهی، هندسی، خوشنویسی) مکان ( محراب، گنبدخانه، ایوان و غیره) و یا بر اساس شیوه اجرا ( گچ بری، کاشی کاری، آجر کاری) باشد. در این پژوهش شیوه بررسی تزئینات بر اساس موضوع و محتوای نقوش انجام شده است. بقعه امامزاده یحیی از جمله بناهای قرن هشتم ه.ق است که از گچ بری های شاخصی در تزئینات بنا استفاده شده است. هم چنین از دیگر تزئینات بکار رفته در امامزاده یحیی عبارتند از کاشی های ستاره ای که متعلق به سال های ۶۶۱-۶۵۹ ه.ق است (ماهر النقش، ۱۳۶۱). این کاشی ها در ازاره صلیبی و ستاره ای هستند که سازنده آن علی بن نحمد بن ابی طاهر در تاریخ ۶۶۳ ه.ق است (تصویر ۴). بخشی از این کاشی ها در موزه آرمیتاژ لنینگراد و در برخی از موزه های و مجموعه های خصوصی خارج از ایران نگهداری می شوند (دیماند، ۱۳۶۵: ۱۹۰). همچنین سنگ قبری از کاشی به شکل محراب در این بنا وجود داشته که تاریخ آن به ۷۰۵ ه.ق برمی گردد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲۰). قدیمی ترین کاشیکاری بنا متعلق به دوره مغول و شامل کتیبه باقی



آجری: تنوع توپی ها یا نقوش مهری در بقعه امامزاده یحیی محدود به چند نقش هندسی و گیاهی است که در سطح دیوارها (بالای کتیبه ثلث) و در زیر سه کنج مشاهده می شود (تصویر ۱۱).

پوشیده شده اند. نقوش ختایی با نقش مایه های گل و برگ در پس زمینه کتیبه ثلث روی بندها اجرا شده است (تصویر ۸).

### نقوش هندسی:

آرایه های هندسی بر اساس تکرار تا بی نهایت الگوهای ساده ای هویت می گیرند که از شکل های ابتدایی مانند مربع، دایره و چند ضلعی تشکیل شده اند و با مفاهیم نمادین فلسفی و کیهانی در ارتباط اند. در هر یک از این واحدهای تکرار شونده نگاه ناظر به سوی مرکز نقش هدایت می شود اما سطحی که تکرار بی شمار این نقوش است مانع از آن می شود که ذهن بر صورتی خاص متمرکز شود (بورکھات، ۱۳۶۵: ۷۵). نقوش هندسی بکار رفته در آرایه های امامزاده یحیی شامل: گره ها، نقوش سوزن بر آزده کاری، توپی های گچی ته آجری است.

**گره ها:** گره های موجود در این بنا در انواع ساده و مشکل اجرا شده است و شامل گره های تند ده، شش و شمسه و غیره است که در سه کنج ها، هلال زیر طاق در قاب هایی به شکل مستطیل، محرابی و قابل رویت است. در برخی از نمونه ها گره ها با نقوش گیاهی (گل های اسلیمی و چند پر)، تزئین شده است (تصویر ۹). نقوش سوزن بر آزده کاری: این تزئینات بر روی سطوح اکثر نقش مایه های گیاهی به چشم می خورد. آزده کاری ها گاه نقوش هندسی ساده و گاه پیچیده هستند. این تزئینات در گچبری های بنا مشاهده می شود (تصویر ۱۰). توپی های گچی ته

### کتیبه:

خط به عنوان عنصری غیر تصویری از عناصر عمودی، افقی و دایره ای تشکیل شده که هر یک دارای بیانی نمادین است. برای مثال حرف الف به واسطه فرم عمودی اش رمز جلال الهی و اصل متعالی است که همه چیز از آن نشات می گیر (نصر، ۱۳۸۹: ۳۸). کتیبه ها همچنین برای یادآوری پایبندی مسلمانان به گفتار خدا و یاد او، ستایش پیامبر و امامان معصوم به شکل کلمات منفرد یا جملات در مساجد بکار می روند و علاوه بر افزودن معنویت فضا، تصویری از تسلط مذهب حاکم (شیعه یا سنی) را روشن می سازد. کتیبه های دوره تیموری که عناصر شیعی در آنها مشاهده می شود شامل کتیبه های قرآنی، ادعیه و احادیث است. کتیبه های قرآنی شامل سوره آل عمران، سوره جمعه و بخشی از سوره بقره است. همچنین آیاتی که به گونه ای نشان دهنده عقاید شیعه هستند و در کتیبه ها بکار رفته اند شامل ایه ۱۸ سوره توبه، و ایه ۳۳ سوره احزاب است. کتیبه های دعایی شامل کتیبه های که مزین به نام "الله" هستند و یا نام پیامبر را با عبارات مختلف عربی همراه با نام حضرت علی آورده شده اند. نام حضرت علی و فرزندان او در کتیبه به خط بنایی و با آجر چینی

مورب در امامزاده یحیی نشانه ارادت به خاندان علی (ع) است. کتیبه موجود در امام زاده یحیی با خط ثلث نگاشته شده که در بالای محراب امام زاده و فضای داخلی بقعه را دور می زند. که شامل سوره جمعه است که در ادامه نام سازنده، تاریخ ساخت و حدیثی از رسول اکرم (ص) نقل شده است. اسامی مقدس الله، محمد (ص)، علی، حسن، و حسین در سقف امامزاده در چهار کادر دایره های شکل قرار گرفته و در اطراف این اسامی در دوازده دایره جداگانه مشاهده می شود (تصویر ۱۲).

#### نتیجه گیری:

در همه ادوار و حکومت های تاریخی ایران؛ مذهب و سیاست حاکم عنصری مهم در شکل گیری هنر و معماری آن دوره به شمار می آمده است. با ورود گسترش مذهب تشیع نیز، باورهای این مکتب در ساخت ابنیه تاثیر گذار بوده است به گونه ای که با تغییر باورها و ارزش ها، ایرانیان شیعه مذهب به مرور زمان آرامگاه ها را نه تنها بر مدفن بزرگان سیاست بلکه بر مدفن بزرگان دینی می ساختند و بدین ترتیب از هنر و معماری برای بیان تعالیم دینی و ارزش این بزرگان استفاده کرده اند. با رشد شیعه این آرامگاه ها با نام امام زاده شناخته می شدند و گویا یک گونه متفاوت در معماری ایران - اسلامی بوجود آمد. با وجود اینکه در اسلام و مذهب تشیع جوازی برای ساخت این مقابر داده نشده، مخالفتی نیز با آن صورت نگرفته است. علت این نوع معماری را می

توان بیشتر در مبحث زیارت و بزرگداشت شعائر الهی به عنوان بخشی از باورهای اسلام که بیشتر خاص مذهب تشیع و مورد تأیید آن است؛ دانست. در مبحث تزئینات آرامگاهی می توان به کتیبه ها اشاره کرد که به مفاهیم شیعی می پردازد. در کتیبه ها این ابنیه به تکرار نام "علی" و ائمه دیگر پرداخته می شود. در انتها می توان بیان کرد یکی از عوامل موثر بر این معماری تحولات بستر اجتماعی - تاریخی است که همزمان با تسلط مغولان و تداخل فرهنگی ایران و شرق دور و تاثیرگذاری فرهنگ اصیل ایرانی بر آنها بوده است. کاربرد عناصر شیعی با یاری از کتیبه های قرآنی حاصل شد و در امام زاده ها با ادعیه مورد تاکید بیشتری قرار گرفت.

#### منابع:

- آقا داودی، محی الدین، زکزیای کرمانی، ایمان، (۱۳۹۷) تحلیل نشانه های شیعی بازتاب یافته در تزئینات مکتوب و منقوش مدارس نیم آورد و چهار باغ اصفهان، شیعه شناسی، دوره ۱۶، شماره ۴، پیاپی ۶۴، صص ۵۳-۸۲
- اتینگهاوزن، ریچارد، گرابار، الگ، (۱۳۷۸) هنر و معاری اسلامی، ترجمه یعقوب آزند؛ تهران، سمت
- ارجح، اکرم، (۱۳۸۴)، بقعه، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، دانشنامه جهان اسلام، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی

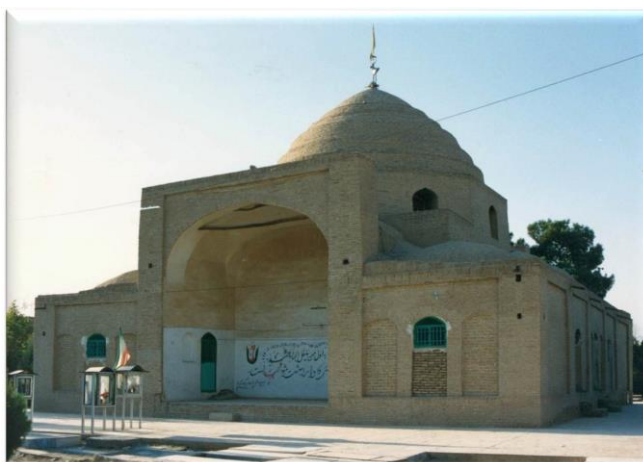
- اصفهانی، ابو الفرج، (۱۳۸۰)، مقاتل الطالبین، ترجمه سید هاشم رسولی مجلاتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- اقبال آشتیانی، ع.، (۱۳۶۵)، تاریخ مغول، تهران امیر کبیر
- اشیولر، برتولد، (۱۳۷۳)، تاریخ اسلام در قرون نخستین اسلامی، ج اول. ترجمه جواد فلاطوری، تهران، علمی و فرهنگی
- براند، هلین، (۱۳۶۶)، معماری ایران دوره اسلامی، ترجمه کرامت الله افسر، ج ۱، تهران، جهاد دانشگاهی
- بلر، شیلا، بلوم، جاناتان، (۱۳۸۲)، هنر و معماری اسلامی در ایران و آسیای مرکزی دوره ایلخانان و تیموریان، ترجمه سید محمد موسی گلپایگانی، تهران، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
- بویل، جی. آی ، (۱۳۶۶)، تاریخ ایران کمبریج، از آمدن سلجوقیان تا فروپاشی ایلخانان، ترجمه حسن انوشه، تهران ، امیرکبیر
- بورکھات، تیتوس، (۱۳۶۵)، هنر اسلامی، زبان و بیان، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران، سروش
- پورجعفر، محمدرضا، یگانه، منصور، فراهانی، مریم، (۱۳۹۵)، رویکردی تحلیلی بر تاثیر اندیشه ها در معماری و شهرسازی، معماری و - شهرسازی آرمان شهر، شماره ۱۷، پائیز و زمستان ۱۳۹۵
- دیولافوا، جین، (۱۳۹۰)، سفرنامه مادام دیولافوا، ترجمه همایون فره وش، تهران، دنیای کتاب
- دونالد، ویلبر، (۱۳۶۵)، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی
- دیماندر، موریس اسون(۱۳۶۵)، راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران؛ علمی فرهنگی
- حسینی، سید هاشم، (۱۳۸۹)، معرفی سبک مقبره سازی متصوفه آذربایجان، هنرهای زیبا، شماره ۴۳
- حسینی، سیدهاشم، فراشی ابرقویی، حسین (۱۳۹۳)، تحلیل جنبه های نمادین شیعه در تزئینات مسجد جامع یزد، نگره، شماره ۱۲، صص ۳۲-۴۴
- جعفریان، رسول، (۱۳۶۹) تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی، ناشر علم، تهران
- سودایی، بیتا ، خانی، حسین (۱۳۹۸)، آرایه های نمادین شیعی در مسجد جامع ورامین، مطالعات هنر اسلامی، سال ۱۱، شماره ۳۴، صص ۴۷-۷۱
- شایسته فر، مهناز، (۱۳۸۴)، عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه نگاری تیموریان و

- صفویان، تهران، موسسه هنر مطالعات اسلامی
- شایسته فر، مهناز، بهزادی، مهران، (۱۳۹۰)، هماهنگی رنگ و نقش در تزئینات مسجد جامع یزد و زیلو و سفال میبد، مطالعات هنر اسلامی، ۱۵: ۹۱-۱۱۰
- صاحب محمدیان؛ منصور، (۱۳۸۶)، سلسله مراتب محرومیت در مساجد ایرانی، هنرهای زیبا، شماره ۸۶، ۲۹
- عابدین پور، وحید، سمایی، معصومه (۱۳۹۸)، بررسی نظری مفهوم هنر شیعی با ناکید بر مطالعه رویکردهای شیعی در معماری عصر تیموری، تاریخ اسلام و ایران دوره جدید، شماره ۴۲، پیاپی ۱۳۲، صص ۱۰۱-۱۲۶
- عقابی، محمد مهدی، (۱۳۷۸) دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی، چ ۲، تهران، سوره
- غروی، مهدی (۱۳۷۶)، آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
- فرای، ریچارد. نلسون (۱۳۶۳)، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر
- صفا، ذبیح الله، (۱۳۶۳)، تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، تهران، فردوسی
- ملکی نژاد، محمد (۱۳۸۷)، تزئینات معماری، تهران، سمت
- ماهر النقش، محمود (۱۳۶۱) کاشی کاری ایران در دوره اسلامی، دفتر اول خط بنایی، تهران، موزه رضا عباسی
- مشکور، محمد جواد (۱۳۶۲)، تاریخ شیعه و فرقه های اسلامی، تهران، اشراقی
- نرشحی، ابوبکر محمد بن جعفر، (۱۳۶۳)، تاریخ بخارا، ترجمه مدرس رضوی نیا، تهران، طوس
- نصر، سید حسین، (۱۳۸۹)، هنر و معنویت اسلامی، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران، حکمت
- یحیی پور، احمد (۱۳۹۰)، سیر تحول مفاهیم زیبایی- والایی در معماری مساجد ایران، تبریز، اولین همایش ملی معماری و شهر سازی اسلامی
- هیلن برنند، رابرت، (۱۳۶۶)، معماری ایران دوره اسلامی، ترجمه کرامت الله افسر، تهران، جهاد دانشگاهی
- Grabar, Oleg., (1992), The Mediation of Ornament. Princeton: Princeton University press
- Momen, Moojan,. (1985) An Introduction to Shi Islam. New Haven and London: Yale University Press.
- [http:// collections.vam.ac.uk](http://collections.vam.ac.uk)
- <http:// hermitagemuseum. Org/fcgi>





تصویر ۱- موقعیت امامزاده یحیی در بافت شهر ورامین (google earth)



تصویر ۲- نمای بیرونی امامزاده یحیی (نگارنده: ۱۴۰۰)



تصویر ۳- طرح دیولافوا از امامزاده یحیی در قرن ۱۹ م (دیولافوا، ۱۴۷:۱۸۸۷)



تصویر ۴: کاشی های شمسه و صلیب با تاریخ ۶۶۰-۶۶۱ ه.ق (http://collections.vam.ac.uk)



تصویر ۵: سنگ قبر کاشی کاری به شکل محراب، ۷۰۵ ه.ق (http://hermitagemuseum.org/fcgi)



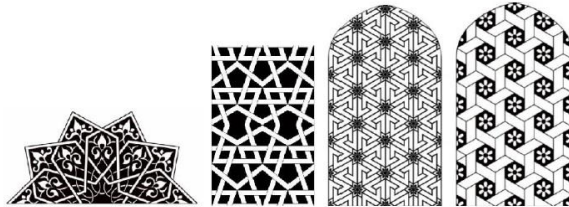
تصویر ۶: نمایی از طاقچه و سه کنج های عمیق و مزین به گچ بری (نگارنده، ۱۴۰۰)



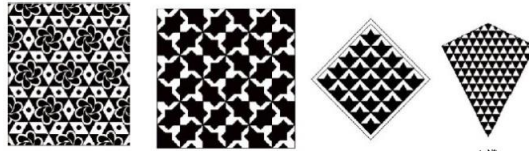
تصویر ۷: حاشیه های تزئینی با طرح هندسی و گیاهی (نگارنده، ۱۴۰۰)



تصویر ۸: نمونه ای از نقوش اسلیمی و ختایی (نگارنده، ۱۴۰۰)



تصویر ۹: نمونه هایی از نقوش گره در تزئینات سه کنج (نگارنده، ۱۴۰۰)



تصویر ۱۰: طرح های هندسی سوزنی شکل (نگارنده، ۱۴۰۰)



تصویر ۱۱: توپی های گچی ته آجری (نگارنده، ۱۴۰۰)



تصویر ۱۲: قسمتی از کتیبه ثلث (نگارنده، ۱۴۰۰)